

LA MORT A LA BAIXA EDAT MITJANA A LA DIÒCESI DE TARRAGONA: DISCURSOS, GESTOS I RITUALS

DEATH IN THE LATE MIDDLE AGES IN THE DIOCESE OF TARRAGONA: DISCOURSES, GESTURES AND RITUALS

*Daniel Piñol Alabart*¹

Fechas de recepción y aceptación: 13 de diciembre de 2023 y 7 de febrero de 2024

DOI: https://doi.org/10.46583/specula_2024.9.1136

Resum: El present article vol mostrar un panorama ampli dels rituals funeraris a la l'edat mitjana, centrant l'atenció a la diòcesi de Tarragona. Les fonts documentals utilitzades són els testaments, els llibres parroquials d'òbits, les escriptures publicitàries i alguns documents de l'entorn episcopal. Les dades obtingudes permeten elaborar una anàlisi general sobre la vivència de la mort manifestada bàsicament en els rituals. S'exposen doncs el conjunt de ritus que es produeixen abans i després de l'òbit, però l'estudi obliga a mostrar també els gestos que fixen la memòria dels difunts, en un discurs que va més enllà de la mort.

Paraules clau: mort a l'edat mitjana, ritual funerari, testaments, llibres d'òbits, Tarragona.

Abstract: This article aims to provide a comprehensive overview of funerary rituals in the Middle Ages, focusing on the diocese of Tarragona. The documentary sources used are wills, parish burial registers, epitaphs on the tombs and some documents from the episcopal environment. The data obtained allow a general analysis to be made of the experience of death as manifested basically in rituals. Thus, the study presents the whole of the rituals that take place before

¹ Professor Titular de Ciències i Tècniques Historiogràfiques. Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona. Institut de Recerca en Cultures Medievales. Carrer Montalegre 6, 08001 Barcelona. ORCID: 0000-0001-6352-9348. Correu electrònic: danielpinol@ub.edu

and after the death, but the study also shows the gestures that fix the memory of the deceased in a discourse that transcends the death itself.

Keywords: Death in the Middle Ages, funerary rituals, testaments, death registers, Tarragona.

1. INTRODUCCIÓ

La història de la mort i dels rituals funeraris a l'edat mitjana és un tema que trobem prou interessant per tornar a insistir-hi amb una nova aportació. En aquesta ocasió el present article vol mostrar un panorama general dels rituals funeraris a la diòcesi de Tarragona a l'edat mitjana. L'àmbit d'estudi, tot i que pot semblar molt ampli, ve marcat per les fonts documentals que hem localitzat. Sobretot els llibres d'òbits parroquials medievals que complementen molt bé les dades que aporten els testaments. També ens centrem en altres documents, com els propis de l'entorn de l'arquebisbe o algunes evidències extretes de laudes sepulcral. D'aquesta manera el mètode d'estudi en què es basa l'article afegeix noves fonts documentals per a l'estudi de la mort. A partir d'aquesta justificació plantejem com a objectiu principal d'aquest article una anàlisi dels discursos, els gestos i els rituals que es generen a l'entorn d'un dels fets més importants que es donen a la vida: el moment de la mort.

2. LA HISTÒRIA DE LA MORT

L'estudi de la pràctica religiosa entorn de la mort i la pròpia història de la mort van gaudir de gran interès dins de la història de les mentalitats a partir dels anys 70 del segle XX. No es tracta ara de fer un repàs a la producció historiogràfica ja que no tenim suficient espai per analitzar tot el que s'ha publicat sobre el tema. Per altra banda, ja existeixen estudis historiogràfics al respecte que poden suplir aquest aspecte i que són prou il·lustradors per saber l'estat de salut de què gaudeix aquesta línia de recerca i per ubicar el treball que ara presentem. Així ho han demostrat alguns llibres en els darrers vint anys o anàlisis historiogràfiques més recents (Pavón i Aurell, 2002; Pavón i García, 2007; Guiance, 2020). Aquesta bibliografia ens trasllada als estudis clàssics

que van marcar els mètodes i podem comprovar com aquests han evolucionat, com també hi veiem nous interessos de la recerca i un acostament a noves fonts documentals per estudiar la història de la mort i els rituals funeraris. I en aquest sentit encara resulta útil la lectura d'aquestes obres clàssiques (Ariès, 1983; Vovelle, 2000; Chiffolleau, 2011) o treballs més recents (Mitre, 2019; Barceló, 2019).

Aquesta bibliografia mostra la importància de les fonts i va ser precisament la historiografia francesa amb la tercera generació de l'Escola dels Annales la que va demostrar que els testaments són els documents més importants per estudiar la història de la mort. En els darrers anys, però, s'han incorporat altres fonts que responen a nous interessos de la recerca i es reprenen els estudis sobre les exèquies reials o sorgeixen treballs entorn de la Diplomàtica del dol, és a dir, les cartes en motiu de les defuncions en l'entorn de la Casa Reial (Sabaté, 1994; López, 2018; Miranda i López, 2020; López, 2020; López, 2021). Un altre aspecte que agafa empenta els darrers anys és la imatge i les representacions de la mort, que s'estudien des de la iconografia i la literatura amb la finalitat d'extreure conclusions sobre devocions o la construcció de l'imaginari, entre altres (Kinch, 2013; Baschet, 2014; Swift, 2016; Rywiková, 2020; Schell, 2023). En aquesta bibliografia actual, seguint els autors clàssics, s'hi analitzen i estudien encara conceptes com els discursos sobre la mort, els gestos, el ritualisme, els conceptes de més enllà o de salvació eterna. La combinació de diferents fonts, com ara els textos propis de la litúrgia exequial, contribueixen a construir un discurs sobre la vivència i l'experiència de la mort.

És en aquest context historiogràfic en el que es vol ubicar el present article incorporant elements més detallats sobre els rituals funeraris a l'edat mitjana. L'àmbit d'estudi són les parròquies de la diòcesi de Tarragona, sobre les quals s'aporten ara noves dades referents al tema que ens ocupa.

3. LES FONTS

Per a l'estudi de la història de la mort s'han utilitzat els testaments, sovint amb els mètodes quantitativs relacionats amb les tendències historiogràfiques dels autors francesos. De fet, va ser Michel Vovelle qui va fer veure la importància de la documentació notarial en general, i dels testaments en particular,

com una font bàsica per a l'estudi de la mort, aportant a més mètodes per la seva interpretació (Vovelle, 1978; 1984; 2000).

A partir de l'anàlisi de les deixes testamentàries i també del discurs diplomàtic de les darreres voluntats, la historiografia ha produït notables treballs sobre la visió de la mort en diferents èpoques, principalment a l'edat mitjana. També s'ha analitzat la pietat i les devocions, sovint qualificades de populars, i el desenvolupament del ritual funerari. No és la primera vegada que m'enfronto a un estudi sobre la mort. Ja fa anys vaig publicar un treball centrat en la pràctica religiosa funerària a Reus tenint com a base l'anàlisi d'un bon nombre de testaments medievals (Piñol, 1998). Les dades que aportaven els testaments reusencs en aquell moment eren suficients per tenir un panorama general de les pràctiques rituals al voltant de la mort en una petita vila medieval. Ara, però, s'amplia el punt de mira a la diòcesi de Tarragona amb l'objectiu de reconstruir amb més detall encara els rituals funeraris, aportant exemples de l'àmbit rural i també de l'urbà. Certament que els testaments són documents fonamentals per conèixer la visió que la societat ha tingut de la mort. Així es pot comprovar encara en la bibliografia recent ja citada. Però si ara es vol entrar en l'estudi dels gestos i els discursos cal anar a cercar altres fonts. En aquesta tria ens pot ajudar precisament el fet d'ampliar l'anàlisi a tota la diòcesi. Així és més fàcil acudir a la documentació generada fora de les notaries i entrar en les fonts parroquials, uns documents que han estat el resultat de la gestió diària i que han configurat els arxius parroquials tarragonins, actualment conservats a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona (AHAT). Aquest arxiu va ser creat l'any 1920 per iniciativa del cardenal Francesc d'A. Vidal i Barraquer amb la voluntat de recollir la documentació de la diòcesi, tant de les parròquies com d'altres institucions diocesanes com ara la Cúria eclesiàstica, l'escribania comuna de Tarragona o la documentació de la Província eclesiàstica Tarracònese (Ramon, 1984). D'aquesta manera, mossèn Sanç Capdevila va reunir les sèries de llibres parroquials juntament amb les sèries de registres notariais procedents de les notaries locals (Ramon i Fuentes, 1987, pp. 7-10; Ramon i Massagués, 1990)². És en aquests fons d'arxiu on trobarem informació valuosa sobre el tema que pretenem abordar.

² Els catàlegs han quedat actualitzats a la web de l'AHAT <http://www.ahat.cat/materials-i-recursos/catalegs-3/>

La importància dels llibres parroquials per a la historiografia ha estat motivada per l'interès per la demografia i pels estudis de genealogia (Pérez, González i Vivas, 2017; Masdéu, 2021) treballs que sovint s'han generat fora de l'àmbit acadèmic. Però a partir d'un context de promoció de la recerca històrica per part de les institucions eclesiàstiques al primer terç del segle XX, moment de creació de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, es van anar obrint els arxius parroquials gràcies a diferents mandats pontificis (*Los archivos*, 1978, pp. 248-249; Rubio, 1983, pp. 213-219; Rubio, 1999; Vivas i Pérez, 2015; Vivas i Pérez, 2022). Aquesta trajectòria ha fet que els registres parroquials s'obrissin a altres línies de recerca, ja fos com a complement d'altres documents o com l'única font d'informació (Pérez, González i Vivas, 2018). Dins d'aquest context de la recerca és quan comencen a trencar-se tòpics que han acompanyat els registres parroquials, com ara l'afirmació que aquests llibres apareixen amb els mandats del Concili de Trento a mitjan segle XVI. És certa aquesta afirmació, ja que va ser en aquest concili quan es van oficialitzar els registres parroquials, els anomenats *Quinque libri* (llibres de baptismes, matrimonis, òbits, confirmació i compliment pasqual) (Azcona, 1997). Malgrat tot, trobem registres d'aquest tipus abans de les disposicions tridentines, i gràcies també a manaments sorgits d'altres concilis provincials i sínodes diocesans (Masdéu, 2016, pp. 50-52).

A la diòcesi tarragonina, i en relació al tema que ens ocupa, localitzem un total de 24 llibres d'òbits que comencen als segles XIV o, la majoria d'aquests, al segle XV, si bé alguns d'ells no estan dedicats únicament a recollir defuncions i registren altres sagraments, com baptismes, matrimonis o el compliment pasqual. Alguns d'aquests altres sagraments ja són registrats al segle XV i tenen certa continuïtat en el temps, com per exemple a la parròquia de Conesa o a la de Tarrés (vegi's Taula 1). Trento, doncs, va implantar una pràctica existent i la va fer obligatòria, imposant-se als regnes hispànics per manament del rei Felip II (García, 2009, p. 3).

Els llibres d'òbits constitueixen unes sèries molt interessants, tot i que no es tracta de registres d'actes de defunció com trobarem a partir dels manaments tridentins (Perea, 2000, pp. 130-131). Els primers llibres d'òbits que es conserven a l'arxiu tarragoní responen a una altra realitat. Són llibres que tenien la funció de portar el control exhaustiu dels ritus exequials i les despeses que aquests generaven. Aquestes eren sufragades gràcies a les deixes disposades en els testaments i que incloïen un apartat dedicat a la sepultura, concepte

amplíssim que abastava tots els ritus entorn del dia de la defunció i els dies immediatament posteriors a l'òbit. Per tant, es tracta d'un tipus de registre que complementa la informació que donen els testaments sobre els rituals funeraris, que sovint diuen ben poca cosa al respecte, almenys en l'àmbit territorial en què centrem aquest estudi. A la taula següent incloem els llibres d'òbits localitzats a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona.

Taula 1. Llibres d'òbits medievals de la diòcesi de Tarragona. Elaboració pròpia.

n.	Referència ³	Parròquia	Anys	Altres
1	AHAT, Albi 7	Sta. Maria de l'Albi	1389-1437	-
2	AHAT, Albi 8	Sta. Maria de l'Albi	1448-1647	Compliment pasqual ⁴
3	AHAT, Arbeca 1	St. Jaume d'Arbeca	1493-1565	Baptismes (1565)
4	AHAT, Biure de Gaià 3	St. Joan Baptista de Biure de Gaià	1474-1725	Baptismes (1562-1725) Matrimonis (1620-1724)
5	AHAT, Cabra del Camp 95	Sta. Maria de Cabra del Camp	1429-1524	-
6	AHAT, Conesa 48	Sta. Maria de Conesa	1463-1546	Compliment pasqual (1526-1528, 1530, 1531 i 1557).
7	AHAT, Guàrdia dels Prats 120	St. Jaume de La Guàrdia dels Prats	1485- 1506	Testaments (1490-1494)
8	AHAT, Guimerà 141	Sta. Maria de Guimerà	1403-1408	
9	AHAT, Guimerà 225	Sta. Maria de Guimerà	1443-1480	
10	AHAT, Guimerà 226	Sta. Maria de Guimerà	1481-1520	
11	AHAT, Pont d'Armentera 48	Sta. M. Magdalena el Pont d'Armentera	1385-1536	
12	AHAT, Sta. Perpètua de Gaià 30	Sta. Maria de Sta. Perpètua de Gaià	1443-1441	
13	AHAT, Tarrés 26 ⁵	Sta. Maria de Tarrés	1421-1705	Baptismes 1566-1702 Confirmacions, 1587-1696 Matrimonis, 1586-1705 Compliment pasqual, 1452-1655

³ La signatura es refereix a l'arxiu parroquial d'aquests llocs. Quan citarem aquests llibres en les notes al peu obviarem les dates extremes de cada volum.

⁴ Només als folis 1-2. Amb data del 2 de març de 1448.

⁵ Sembla un llibre miscel·lani relligat molt posteriorment.

n.	Referència ³	Parròquia	Anys	Altres
14	AHAT, Torredembarra 80.1	St. Pere de Torredembarra	1440-1501	
15	AHAT, Vallclara 14	St. Joan Baptista de Vallclara	1420-1461	
16	AHAT, Vallclara 16	St. Joan Baptista Vallclara	1500-1599	
17	AHAT, Vallmoll 56	Sta. Maria de Vallmoll	1491-1786	Matrimonis 1626-1630
18	AHAT, Vilabella 159	St. Pere de Vilabella	1427-1624	
19	AHAT, Vilabella 160	St. Pere de Vilabella	1490-1566	
20	AHAT, Vila-rodona 195	Sta. Maria de Vila-rodona	1442-1478	
21	AHAT, El Vilosell 131	Sta. Maria d'El Vilosell	1401-1410	
22	AHAT, Vilosell 66	Sta. Maria d'El Vilosell	1412-1429	
23	AHAT, Vilosell 67	Sta. Maria d'El Vilosell	1438-1562	
24	AHAT, Vilosell 68	Sta. Maria d'El Vilosell	1458-1464	

Un repàs exhaustiu d'aquests exemplars confirma que els llibres d'òbits servien per a portar la comptabilitat de les exèquies. Amb la pràctica de l'escriptura els gestors parroquials controlaven els diners que ingressava la parròquia a través dels testaments per la celebració dels rituals funeraris i que estaven emmarcats en les deixes testamentàries dedicades a la sepultura. Aquests llibres són diferents dels llibres de clàusules testamentàries, que copiaven clàusules dels testaments que beneficiaven la parròquia a la qual es llegaven rendes per a la celebració de misses. Amb la còpia autèntica d'aquestes clàusules es volien controlar les rendes destinades a la celebració dels oficis estipulats en els testaments i mantenir la memòria dels donants, tot garantint la celebració dels sufragis en forma de misses. S'assegurava així la salvació de l'ànima dels donants a través de la celebració de misses per l'enterrament, a la novena i al cap d'any però, sobretot, en els aniversaris (Álvarez, 1997; Belmonte, 2019; Saura, 2023). És a dir, en molts testaments es deixaven diners per la celebració de misses en determinats dies de l'any (per Nadal, Pasqua o per Sant Joan), algunes de les quals comportaven també algunes accions addicionals. Per

exemple, alguns testadors demanaven que el dia de l'aniversari es resessin les absoltes damunt de la tomba, o es repartís pa o es cremessin ciris (Álvarez, 1997, pp. 88-89).

Malgrat que no es localitzen llibres de clàusules testamentàries a les parròquies tarragonines som davant d'un espectre important de fonts que forneixen d'informació diversa i que pot ser llegida i interpretada en clau diversa, segons els interessos de la recerca. En aquest cas ens interessa una visió des de les mentalitats i la història de la mort. Per això podem afirmar que la documentació parroquial és també fonamental per obtenir dades sobre la Història de les mentalitats i de la mort (Álvarez, 1997, p 20). La lectura atenta de les fonts eclesiàstiques també aporta informació sobre la mentalitat de l'època, un moment en el qual la idea de salvació eterna i de perdó dels pecats tan present en els testaments es feia palès en altres documents. El dia 27 de març de 1331 l'arquebisbe de Tarragona, Joan d'Aragó, manava al rector de la parròquia de Montblanc que "scribit seu scribi facere nomina parrochianorum suorum confitentium sibi seu vicariis". No feia res més que ordenar l'aplicació de la constitució conciliar que obligava a portar un registre dels feligresos adults que "in anno omnia sua peccaminia confiteri et Corpus Christi recipere"⁶. Podria ser aquest un registre primitiu de l'anomenat precepte o compliment pasqual, un dels llibres que anys més tard formarà part del grup dels *Quinque libri* parroquials i que tenia el seu origen en el IV concili del Laterà celebrat l'any 1215 que obligava a la confessió i comunió almenys una vegada a l'any (acostumava a ser Pasqua, per això acabarà imposant-se el nom de precepte pasqual). Els manaments del lateranense es van aplicar a la província tarraconense en el concili de Lleida de 1229 (Raventós, 2000, p. 41).

4. ELS RITUS FUNERARIS ABANS DE L'ÒBIT

Centrant l'atenció en la diòcesi de Tarragona veurem que els ritus no són diferents d'altres llocs, però evidentment hem d'atendre al que diuen les fonts. En primer lloc cal dir que es detecta la idea general de la transitorietat de la

⁶AHAT, *Register Negotiorum*, l. 1331 març 27.

vida en els preàmbuls dels testaments, on els testadors i les testadores posaven de manifest un cert temor. Aquest venia provocat per la naturalesa efímera de la vida, de la transitorietat i també per la incertesa del moment de la mort. Davant d'aquesta actitud el testament actuava donant una seguretat a què el moribund sabia que es podia aferrar quan passava d'aquest món a l'altre, un temps en el qual la presència de Déu es fa patent i manifesta també en diferents expressions dels preàmbuls i la invocació que dona inici als testaments (Rodrigo, 2002, pp. 74-78; Casamitjana, 2004, pp. 142 i 157; Baldó i García i Pavón, 2005, pp. 168-171; Vela, 2007, pp. 58-64; Richou, 2012, pp. 260-261; Postigo, 2023, pp. 450-454). Ara bé, alguns dels exemples que es citen a la bibliografia es refereixen a testaments redactats *in mundum* mentre que els preàmbuls dels testaments tarragonins són molt breus perquè es troben abreujats. Cal recordar que els registres notariais no eren res més que un esborrany i una redacció prèvia dels contractes abans de ser redactats *in extenso* en els pergamins (Ferrer, 1974). Per aquest motiu, sovint, els preàmbuls que trobem en els llibres tarragonins només indiquen “Quoniam nullus in carne positus mortem evadere potest”, o simplement molt abreujat “Quoniam nullus etc.” A tall d'exemple ho veiem en els llibres de testaments de notaries parroquials com les de Torredembarra⁷, o en la de Blancafort⁸.

Aquest preàmbul és molt senzill i s'allunya, en la forma, d'altres que es puguin trobar en altres llocs, molt més elaborats i que tal vegada responen a idees d'un notari més que no dels propis causants. Però no és tan diferent en el contingut perquè manifesta de fet la certesa de la mort, la incertesa de la seva vinguda, i en definitiva, la preocupació per la salvació eterna (Arnall, 1989, pp. 45-49; Piñol, 2014, pp. 9-10). Però també indicaven feblesa humana davant del moment de la mort (Barceló, 2019, pp. 12-15). Per això el testament, a banda de ser un element de caràcter jurídic indiscutible, es converteix en un element amb una forta càrrega moral, ja que constitueixen la base dels actes preparatoris per a la mort (Mitre, 2019, pp. 127ss.). Els testaments són un element fonamental per superar la mort espiritual, una idea que infon temor en aquests darrers segles medievals (Casamitjana, 2004, pp. 140-186). Una

⁷ AHAT, notaria Torredembarra, 1 (1320-1326); notaria Torredembarra, 22 (1452-1457).

⁸ AHAT, notaria Blancafort, 10 (1295-1298).

conseqüència d'aquest pensament són tots els llegats destinats a accions i ritus funeraris. Ara bé, aquestes deixes són molt explícites en els segles XIV i XV i molt més discretes i menys detallades en els segles anteriors. Aquest és un canvi mental que es comença a intuir a partir del segle XI, un temps d'evolució econòmica, però també de canvis socials. Dins d'aquest context l'evolució de les mentalitats està relacionada amb altres aspectes del moment, com ara els moviments de renovació dins de l'Església o amb noves actituds davant la marginació i la pobresa. És un temps en el qual es van inserint noves idees i noves pràctiques religioses que abraçaran del segle XIII al XV. I aquest pensament està centrat, en gran manera, en la certesa de la mort, en l'existència d'un Judici, del Cel, l'Infern i el Purgatori. Si la vida cada vegada és millor, si viure ja no és una *peregrinatio mundi* (Swanson, 1995, pp. 193-199) i que té com a final una mort gairebé desitjada, ara és evident que la mort comença a ser un destorb (Huizinga, 1993, pp. 192-212).

Malgrat la presència d'aquestes fórmules notariales introductòries, al segle XIII és habitual trobar testaments que comencen directament amb la intitució, amb *ego* o sense al davant del nom de l'atorgant⁹. Fins i tot, a Siurana, es localitzen testaments que comencen amb la paraula *testamentum* seguida del nom i de la forma verbal *elegiit*, fent referència a l'elecció dels marmessors (Baiges, 2021, pp. 41-42).

Els testaments també reflecteixen els rituals entorn de la mort a través de les deixes que es destinen a la salvació de l'ànima i que recullen una quantitat monetària global que es va desglossant al llarg del dispositiu del testament (Casamitjana, 2004, p. 161). A banda del verb dispositiu “facio, condo et ordino meum testamentum” els testadors indiquen també un altra disposició amb aquesta expressió: “accipio pro anima mea et parentum meorum [quantitat] de quibus habet etc.”¹⁰. I es materialitza en una diversitat de llegats de tipus religiós que inclouen els ritus però també els sufragis, entre els quals hi ha

⁹ AAVV. “Manual d'Alcover (1228-1229)”, *Rubrica. De scriptis notariorum*, Barcelona: Universitat de Barcelona, 1989, p. 181-182, on remet als documents editats d'aquest registre notarial, inclosos en el text.

¹⁰ AHAT, notaria Arbeca, 18 (1488-1517). Prenem l'exemple d'aquest llibre de testaments que coincideix en algunes dates amb un llibre d'òbits de la mateixa parròquia.

els diners destinats a esglésies, ermites, santuaris i convents. Els llegats dels testaments de l'àrea tarragonina no ens permeten dibuixar un retrat fidel del moment de la mort ja que destinen també una quantitat global per a la sepultura. Entenem amb aquest concepte tot el que gira a l'entorn del moment de l'òbit i dels dies immediatament posteriors i sobre el qual els testaments ens permeten intuir algun detall. Els testaments parlen de l'extremunció, la lectura de la lletania, un nombre determinat de preveres, diaques i sotsdiaques a la sepultura i les diferents misses de sufragi, sense especificar si n'hi havia de cos present (Piñol, 1998, pp. 75-88).

En relació amb l'extremunció, l'absolució o la lectura de la lletania davant del cadàver, elements presents en molts testaments, es pot intuir que els preveres entraven a la cambra del moribund per auxiliar-lo espiritualment o per pregar davant del cos ja mort. També és probable que es portés la comunió als malalts, com feien els capellans parroquials de la ciutat de Tarragona a principis del segle XIV que anaven acompanyats de ciris pels carrers. Una deixa testamentària que havia fet Arnau de Prada, tresorer de la Catedral, manava que es portessin ciris quan s'anava a donar la comunió per les cases dels malalts¹¹. No obstant alguns autors i per al cas de França posen en dubte aquesta presència clerical, limitant-la únicament a l'absolució i aspersió del difunt amb l'aigua beneïda (Ariès, 1983, pp. 124-128; Vovelle, 2000, pp. 41-43). En qualsevol cas, els testaments parlen de l'extremunció i cal considerar-ho com un ritus amb la clara funció de preparar la mort i el traspàs cap a la vida eterna, tot i que el terme com a tal no apareixerà en els rituals fins el segle XV (Didier, 1960, pp. 107-120; Ortemann, 1971; Martimort, 1992, pp. 691-698; Pavón i García, 2007, pp. 93-99). En alguns llocs l'acte de l'extremunció és indicat amb l'expressió “periolar”¹², que és una variant de “peroliar” o “pernoliar” –del llatí *per oleare*– en una clara al·lusió a l'ús de l'oli dels malalts com element protagonista en aquest sagrament¹³ (Piñol, 1998, p. 88).

¹¹ Arxiu Històric de Tarragona (AHT), Pergamins municipals, 478. 1309 juliol 9.

¹² Hom pot trobar les tres opcions amb aquest significat al *Diccionari català-valencià-balear* <https://devb.iec.cat/>

¹³ AHAT, Albi 7; AHAT, La Guàrdia dels Prats 120; AHAT, Guimerà 141; Guimerà 225; AHAT, El Vilosell 66 -aquí es parla tant de *periolar* com d'*extremaunctione*-.

En alguns llibres s'insereix la paraula “prenunciar” o “lo pronunciar”, “pernunciar”, segons com està escrita l'abreviatura de la primera síl·laba de la paraula¹⁴. Podria ser una variant de l'expressió escrita de l'extremunció, però resulta que en el cas de Biure també s'anota l'extremunció i es diu que hi hagi candeles al pronunciar; i en el cas de La Guàrdia dels Prats també es registra el “periolar” juntament amb el pronunciar. Al llibre d'òbits de la parròquia de Biure aquestes anotacions sobre el pronunciar apareixen en primer lloc en la majoria de registres; per tant, pensem que es tracta d'una altra forma d'indicar els moments relacionats amb l'agonia i l'extremunció que, en alguna ocasió anava acompanyada de candeles, com succeïa en el combregar amb el viàtic dels malalts, com s'ha dit.

Els llibres d'òbits registren les despeses de la presència de preveres en el moment de l'extremunció —a la parròquia de Sant Jaume d'Arbeca s'arriba a dir el nom dels clergues que la impartien—¹⁵, en un nombre que pot variar segons la parròquia i segons la distribució dels diners per aquestes despeses. D'aquesta manera es confirma, evidentment, que el clergat es feia present a la casa del moribund i segurament també s'hi feia present després d'haver-se produït l'òbit, ja que en diversos registres s'anoten les despeses per les absoltes o l'absolució —*et tenet absoltas*¹⁶, *habuit absolucionem a domino decano*¹⁷—, tot i que aquesta pregària d'intercessió també es podia fer al cementiri o damunt del vas, ja fos el dia de l'enterrament o el dia de la novena o el cap d'any. En alguns llibres s'anota la despesa de la “caldereta”, és a dir, el recipient per portar l'aigua beneïda amb què era aspergit el cos del difunt i, en el moment del soterrar, la tomba després de resar l'absolució i la *commendatio animae*. Els llibres no indiquen el moment d'ús de la caldereta i l'hisop però, com s'ha dit abans, prenent les paraules d'Ariès i Vovelle, segurament també s'aspergia el cos del difunt a la cambra mortuòria a la pròpia casa. Aquest és un gest amb una clara intenció de perdó dels pecats del difunt que anava acompanyat de pregàries d'exorcisme, amb la intenció de preservar el difunt de les accions del maligne.

¹⁴ AHAT, Biure de Gaià 3; AHAT, Conesa 48; AHAT, La Guàrdia dels Prats 120.

¹⁵ AHAT, Arbeca, 1.

¹⁶ AHAT, Arbeca, 1. Aquesta expressió apareix al final de cada assentament, separat del text.

¹⁷ AHAT, La Guàrdia dels Prats 20.

5. ELS RITUS FUNERARIS DESPRÉS DE L'ÒBIT

Després de l'òbit el cos era rentat i cobert amb un llençol o sudari i molt rarament col·locat en un taüt (Piñol, 1998, p. 88; Barceló, 2019, pp. 32-34). Es condicionava el cadàver des d'un vessant físic, però també com un acte de caritat cristiana, ja que calia preparar-lo per al gaudi del goig celestial (Pavón i García, 2007, pp. 101-103). En general la documentació no diu gran cosa sobre aquesta qüestió però, en canvi, en els llibres d'òbits, hi ha referències al drap per cobrir el cos dels difunts. Segons podem deduir de la lectura dels registres parroquials d'òbits sembla que es tractava un drap propietat de les parròquies i que, si hom en volia fer ús, calia pagar. Segurament es tractava d'un drap més o menys ric que servia per cobrir el cos, diferent del sudari o llençol amb què s'embolcallava el cos a casa i es portava a l'església i al cementiri. L'any 1246 l'arquebisbe Pere Albalat i el Capítol de la catedral de Tarragona van eximir els habitants de la ciutat de pagar a l'hospitaler l'ús d'aquest drap¹⁸. El document parla també del llit dels morts, és a dir, la llitera amb la qual eren traslladats els cadàvers des dels domicilis fins l'església (suposem que la Catedral o altres llocs de culte) i el fossar corresponent. I també es diu que hi havia una excepció: el drap de seda del sagristà menor sí que s'havia de pagar. Significa doncs que d'aquella quantitat que els testaments destinaven a la sepultura una part podia anar destinada al pagament d'aquest drap.

Aquesta referència la trobem per exemple a la parròquia de Santa Maria de Conesa on compraren “lo drap per cobrir lo cos” que costà 3 sous i 4 diners¹⁹. En aquesta parròquia hi ha referències al drap, amb preus que varien entre els 4 sous i els 9 sous, però també hi ha assentaments referits al “suari”, concepte pel qual la parròquia ingressava 1 sou. En altres llocs, com la parròquia de Santa Maria de Guimerà, apareix referenciat “lo llençol per cobrir el defunct” amb un ingrés de 8 sous²⁰ mentre que uns dies abans, en ocasió de la novena de Blanca, la muller de Jaume Bondia, s'hagué de comprar un llençol que

¹⁸ AHT, Pergamins municipals, 292. 1246 juliol 11.

¹⁹ AHAT, Conesa, 48, s.f. 1464 desembre 30. Òbit d'Antoni Pont, que morí sense testar.

²⁰ AHAT, Guimerà, 141, f.11. 1403 abril 1. Celebració de la novena per l'ànima de Berenguer Arnau, major.

costà 6 sous i diners²¹. Al Pont d'Armentera, que és el llibre més antic de què disposem, el “drap per cobrir lo cors” valia 5 sous i 7 diners l'any 1385²², a Torredembarra al 1440 en valia 7 sous²³, a Vilabella el preu eren 5 sous i 7 diners l'any 1427 –*per panno* diu el llibre—²⁴, a Vilarodona el “drap del cos” o “suari” valia 9 sous l'any 1443²⁵ i al Vilosell el “lenç per al cos” valia 12 sous l'any 1413²⁶. Per una banda sembla que el drap era propietat de les parròquies però, com veiem, a vegades se'n comprava i es pagava dels diners que ingresaven a partir de les deixes testamentàries d'una persona concreta. Es troba de forma recurrent en alguns llibres però no en tots els enterraments, la qual cosa significa que no tothom en feia ús però no era una cosa excepcional. En canvi només trobem una referència a l'existència del taüt per a soterrar o potser només per a traslladar el cadàver. A la parròquia de Sant Pere de Torredembarra alguns assentaments del llibre d'òbits registren 10 sous per “la caixa del cors”, tot i que no sabem el seu ús concret²⁷. Si hi havia taüt, el cos hi era introduït segurament a casa, embolcallat amb el sudari. I també, segons indiquen les notícies que acabem d'exposar, el cos podia ser cobert amb un drap, amb clara intenció de dissimular-lo o fins i tot d'amagar-lo a la vista dels altres, d'aquí la presència de les despeses pel drap dels morts (Ariès, 1983, pp. 146-149).

En cap testament trobem referències al tractament del cos del difunt, a la vetlla i al trasllat del cadàver cap al cementiri, cosa que sí que es veu en els llibres d'òbits. Per exemple, una despesa necessària, però que queda registrada molt poques vegades, és la de fer el vas, és a dir, cavar la tomba al fossar. A Cabra del Camp “costa lo vas de fer 1 sou”, a Conesa 1 sou i 6 diners i a Torredembarra el fet de “fer la fossa” valia 2 sous i 6 diners²⁸. Sovint hi ha despeses pels “ciris del soterrar” diners per l'escolà, per l'escolà major o per un sotsdiaca “per portar la creu”. Tots els llibres registren la despesa per “la

²¹ AHAT, Guimerà, 141, f 10v. 1403 març 30.

²² AHAT, Pont d'Armentera, 48.

²³ AHAT, Torredembarra 80.1.

²⁴ AHAT, Vilabella, 159

²⁵ AHAT, Vilarodona, 195.

²⁶ AHAT, El Vilosell 66.

²⁷ AHAT, Torredembarra 80.1

²⁸ AHAT, Cabra del Camp, 95; AHAT, Conesa 48; AHAT, Torredembarra, 80.1.

creu al soterrar” o simplement “creu”, i també es parla de la “caldereta”, que ja s’ha citat. En qualsevol cas tots els llibres indiquen de forma directa l’acció del trasllat del cadàver des de casa cap a l’església i cap al cementiri. Un seguici més o menys curt, més o menys llarg, però presidit per la creu parroquial, la creu alçada. Aquest fet no és gens anecdòtic ni ornamental. És el símbol que el seguici, l’enterrament, en definitiva, tots els ritus funeraris estaven en mans i sota el control de la parròquia local. El seguici no era únicament un simple trasllat, un element pràctic per portar el difunt al cementiri. Era una veritable processó (Piñol, 1998, pp. 90-92), amb un protagonista central i amb uns actors plenament integrats i ben jerarquitzats: clergat, familiars, veïnat, membres de la confraria o del gremi, etc. I també constava d’uns espectadors que veien en aquest seguici l’ostentació, la memòria del difunt, el dolor dels altres, un record constant de la presència de la mort a la societat medieval. Ja fos en un lloc més gran com Tarragona, una vila o un poble petit sobre els que tenim dades, el seguici funerari era un element pràctic, però també podia esdevenir la darrera exhibició del difunt i, en ocasions, podia anar revestit de certa ostentació (Vovelle, 2000, pp. 113-116). Era un gest social, una litúrgia fonamental en la vivència de la mort en la societat medieval (Aurell, 2002, pp. 77-78).

A Reus, a finals del segle XV, i gairebé fins el segle XVII, aquest acte va comportar problemes dins de l’estament eclesiàstic. Des del 1488, data de la fundació del convent de framenors fora de la muralla de la vila, els testaments reusencs recullen la voluntat dels testadors i testadores de rebre sepultura al cementiri conventual. En canvi, al segle XIV, les referències sobre l’elecció de sepultura en els testaments reusencs són mínimes, segurament perquè només existia el cementiri parroquial (Piñol, 1998, pp. 116-121). A finals del segle XV la tendència canvia i el conflicte entre el convent dels franciscans i la parròquia de Sant Pere estava servida, ja que aquesta perdia ingressos pel dret del soterrar que passaven a mans dels frares. Diversos plets, confrontacions i acords entre els preveres de la vila i els frares porten a deduir l’existència de seguicis funeraris. Es veu molt clar com els preveres de la vila no volien perdre el dret de sepultura i fer-se presents en les exèquies i, sobretot, en la manifestació pública de la mort a través del seguici. Així s’acordava que els trasllats dels cadàvers cap al convent de framenors havia de ser presidit per la creu parroquial i la processó havia d’arribar fins a les portes del convent. Aquesta decisió és molt posterior als segles medievals, però ja dels primers acords de finals del

segle XV i principis del XVI es pot deduir quelcom al respecte. La comunitat de frares rebia el cos a la portes del convent i era enterrat al seu cementiri. Però sempre havia de ser acompanyat pel clergat i la creu parroquial, un gest que té un clar significat: el difunt és membre de la comunitat parroquial i no de cap altra; pertany a la demarcació jurídica de la parròquia, jurisdicció que no tenen els convents (Flores, 2002, pp. 53-68).

El dia de l'enterrament, o al mateix moment de l'òbit, es tocaven les campanes, despesa que és recollida en tots llibres d'òbits amb la nota "del sonar", "sonar les esqueles", "tochar los senys", *cimbalis pulsandis* o *cimbalis sonandis*. Era una forma de comunicar la mort d'un veí o veïna a la resta de la comunitat. També es feien sonar el dia de la novena, pel cap d'any o per altres oficis relacionats amb les exèquies²⁹ o en el cas que el difunt fos membre d'alguna confraria tal vegada hi havia un toc o una campana especial³⁰. Les autoritats municipals de Reus van arribar a disposar que calia pagar 10 sous per fer tocar la campana major de l'església de Sant Pere en les novenes i en el cap d'any (Piñol, 1998, p. 89).

No tots els difunts, ja fos a través dels testaments o de les anotacions registrades en els llibres d'òbits, demanaven la celebració d'una missa el dia de l'enterrament. Molt sovint els registres notarials només indiquen la sepultura amb la presència d'un nombre determinat de preveres celebrants. I en els llibres d'òbits molts assentaments fan constar la celebració de la "missa del cors", la qual cosa fa pensar que no era comú a tots els difunts, perquè no hi consta en tots. Aquesta missa podia anar revestida de certa teatralitat, amb el cos del difunt cobert amb el drap més o menys ric, segons el costum de cada parròquia, o en funció del poder adquisitiu de la família i envoltat de ciris (Vovelle, 2000, pp. 116-119). Per tant, podem afirmar que les exèquies no sempre incloïen la celebració d'una missa de cos present i es limitaven a l'acte d'enterrament, amb les pregàries acostumades, com les absoltes davant del cadàver al mateix cementiri (Ariès, 1983, pp. 151-155).

Així el dia de l'enterrament s'iniciava tot un seguit d'actes litúrgics que configuraven les exèquies en sí mateixes i que es podien allargar un temps després a través de la celebració de la novena, el cap d'any i l'aniversari. La

²⁹ AHAT, Cabra del Camp, 95. *Sonar al cap d'any; sonar a la sepultura.*

³⁰ AHAT, Guimerà 141.

primera era la celebració d'una missa al cap de nou dies, el cap d'any s'oficiava més o menys un any després de l'òbit i l'aniversari era una missa de difunts per commemorar anualment el dia del traspàs. El cap d'any es considerava un segon funeral, molt més solemne i amb una forta càrrega sentimental més evident que l'aniversari, que s'esdevenia cada any regularment. S'establia així el temps d'un any que pretenia ser un element fonamental per fer entrar el difunt a l'eternitat (Schmitt, 2000, pp 168-170). Aquesta seqüència de celebracions era habitual en les elits (Barceló, 2018) però també la trobem registrada en tots els llibres d'òbits tarragonins i gairebé en tots els assentaments.

Entre les celebracions de sufragis cal considerar els trentenaris o trentenes – a Calataiud es localitza el concepte *trentén*, que ens ajuda a comprendre la paraula que trobem en els llibres tarragonins–, és a dir, una missa al cap de trenta dies de l'òbit (Rodrigo, 2002, pp. 126-127). Així els llibres d'òbits tarragonins registren aquests trentenaris amb expressions diverses: “tranteres”³¹, “traenteres”³², “traentures”³³, “trehenteres”³⁴, “tresentures”³⁵, “trenteres”³⁶ o “tresenteres”³⁷, “trentures”³⁸. A banda de les misses de Sant Amador, un conjunt de trenta-tres misses contínues en sengles dies, celebracions marcades per la superstició i diversos formalismes que pretenien assegurar la seva eficàcia (Cerdà, 2006; Rodrigo, 2002, pp. 128-129). A més dels trentenaris i les trenta-tres misses alguns testadors més potents creaven capellanies o beneficis mentre que molts altres, per no dir la majoria, únicament podien fundar un aniversari o llegar diners per a la celebració d'un cap d'any i alguna missa més (Rodrigo, 2002, pp. 133-138), essent aquesta la tònica que trobem en les parròquies de la diòcesi tarragonina.

Un gest que no es contempla en els testaments és la presència de ciris en els rituals funeraris. No trobem testaments que indiquin expressament que en les exèquies hi hagi ciris cremant. Però sí que hi ha alguns llegats per al mante-

³¹ AHAT Albi 7; AHAT Vilosell 67

³² AHAT Vilosell 131, 76.

³³ AHAT, Vilosell, 68.

³⁴ AHAT, Vilosell, 66. En aquest llibre consten pagaments al vicari per les *trenteres*.

³⁵ AHAT, Albi, 8.

³⁶ AHAT, Guimerà, 142.

³⁷ AHAT, Cabra del Camp, 95.

³⁸ AHAT, La Guàrdia dels Prats, 120; AHAT Vallclara, 14.

niment de ciris o candeles votives a les esglésies, com el cas de la candela de la Mare de Déu a les parròquies de Sant Pere de Reus o de Sant Andreu de la Selva del Camp o, també a Reus, algun llegat per a cera perquè cremés “...*in ecclesia predicta ad elevationem Corporis Christi*” i la llàntia de l’altar de Santa Eulàlia (Piñol, 1998, pp. 151-155). Unes dades similars les trobem en alguns llibres d’òbits que registren entrades de diners per a aquest concepte que s’acaba d’exposar. Per exemple, es citen els quatre ciris de la parròquia de l’Albi (Sant Antoni, Sant Macari, Sant Esteve, ciri dels fadrins)³⁹ que potser s’identifiquen amb els ciris grossos que registren altres llibres⁴⁰ o simplement ciris⁴¹; el ciri de Santa Maria⁴²; la candela de Santa Maria⁴³; el ciri dels fadrins⁴⁴. Eren candeles o llànties que cremaven davant d’una imatge sagrada, una relíquia o el Santíssim Sagrament. Per exemple, a la catedral de Tarragona l’any 1492 cremava una candela davant del braç de Santa Tecla:

...paguí a mossèn Johan Ferrer, lo mongo, per cert bastiment que feu a la canela que creme davant lo bras de madona santa Tecla...; pag en data vint e quatre sous que paguí a mossèn Johan Ferrer lo mongo per encendre la canela que crema davant lo bras de Santa Tecla, per manament de l’honorable Capítol⁴⁵.

A la catedral sembla que ja a l’any 1449 hi havia vuit candeles o llànties davant de la relíquia de la santa patrona de Tarragona i unes altres al reliquiari de l’Espina⁴⁶.

³⁹ AHAT, Albi, 7 (1389-1437).

⁴⁰ AHAT, Albi, 8 (1448-1647). En aquest llibre s’acostumen a citar els *quatre ciris grossos*, indicant sempre aquest nombre de ciris.

⁴¹ AHAT, Vallmoll, 56 (1491-1786).

⁴² AHAT, Guimerà, 141(1403-1408).

⁴³ AHAT, Torredembarra, 80.1 (1440-1501).

⁴⁴ AHAT, El Vilosell, 68 (1458-1464).

⁴⁵ AHAT, Capítol de la Catedral, llibre de l’obra i comuns, f. 200-200v. Despeses corresponents a l’any 1492.

⁴⁶ AHAT, Arquebisbe, *Visites Pastorals* 2, f. 2. 1449 novembre 14. *Interrogavit discretum Bernardum Piquer, monachum maiorem dicte Sedis, numerum lampadarum quod comburant ante dictum altare cum pro nunc propter opera que sunt super dictum altare, non sunt lampade, dixit quod est unus rotulus coram armario vocato de la Spina, in quo sunt prout esse debere continue octo lampades. Et est alius rotulus coram armario ubi reconditur brachium Beate Tecele, cum aliis octo lampadibus qui lampades de dicto rotulo Beate Tecele illuminantur per fabricam Sedis, et illuminantur bene.*

Aquesta mena de ciris, llànties o candeles que trobem a la Seu tarragonina tenien un caràcter votiu, i potser havien estat fundades a través de llegats testamentaris, tot i que no tenen una relació directa amb els rituals funeraris.

Al contrari que els testaments els llibres d'òbits sí que es refereixen clarament a la presència dels ciris en els rituals funeraris, és a dir, a la processó de trasllat del cadàver des de casa fins l'església i el cementiri, en les exèquies i absoltes, en la mateixa missa de cos present o en les altres misses de sufragi. Els ciris posen de manifest un gest i una funció molt clara que va molt més enllà de la qüestió pràctica per il·luminar el camí cap a l'església, l'estança durant la vetlla o les exèquies. El moment de la mort i el temps que l'envolta és un moment propici per a cridar l'atenció dels intermediaris celestials que poden contribuir a la salvació i a l'acompanyament de l'ànima cap l'eternitat. En paraules de Beatrice del Bo, una més gran quantitat de ciris en les exèquies servia per brillar als ulls de Déu. Ja fossin membres de confraries, magnats de les ciutats, mercaders o gent de fora de les jerarquies, els ciris tenien aquesta funció. Per això es llegaven diners en els testaments que fins i tot especificaven el número de candeles, brandons o torxes que havien de cremar, cosa que no trobem en els testaments tarragonins (Del Bo, 2023, pp. 118-150). El consum de ciris en aquests rituals era força habitual, com demostren algunes despeses de marmessoria a Barcelona o ho recullen els registres parroquials d'òbits (Sales i Vela, 2022, pp. 226-230). Així, a la parròquia de Santa Maria de l'Albi, el llibre d'òbits conté despeses de candeles a la sepultura i també a la novena, ja des del primer assentament datat al 1389⁴⁷ i continuant amb la mateixa tònica en un altre llibre de la mateixa parròquia⁴⁸. Els llibres del Vilosell indiquen la distribució de cera als nens i a les nenes –*cere puerorum, cere puellarum*– i de cera als homes i a les dones assistents a la novena –*offerte cere in homines et mulieres*–⁴⁹. En altres llocs les notacions sobre cera són menys clares, referint-se únicament a *candeles*, sense dir per a quin ofici s'havien d'usar⁵⁰. Juntament a les candeles també tots els llibres contenen anotacions per a torxes –antorxes,

⁴⁷ AHAT, Albi, 7, f. 2v. (1389 agost 3). Òbit de Pericó Rubert.

⁴⁸ AHAT, Albi, 8.

⁴⁹ AHAT, El Vilosell, 131; El Vilosell, 66.

⁵⁰ AHAT, Biure de Gaià. S'especifica la quantitat de candeles (1 lliura, que val 2 sous).

torches—, o per a cera en general, ja sigui per al dia de la sepultura o, més sovint, per a la resta d'oficis exequials, arribant fins i tot al cap d'any⁵¹.

6. MÉS ENLLÀ DEL DIA DE LA MORT

Els rituals funeraris no es cenyien únicament en els dies immediatament posteriors a la defunció, jornades en què es duïen a terme les exèquies i l'enterrament del cos. Hi havia un temps que anava una mica més enllà i, segons com es miri, podia arribar a uns anys. Aquests sufragis quedaven sostinguts en unes deixes testamentàries fixades en els testaments i conservades en els registres notariais o en els pergamins que es conservaven en les cases particulars. Els llegats es traduïen per una banda en despeses per a les famílies dels difunts i que havien de ser controlades pels marmessors, i per l'altra en ingressos per les parròquies i, com s'ha vist, quedaven recollides en els llibres d'òbits. Però al testament atorgat només tenien accés els propis testadors que conservaven a casa el testament escrit en el pergami, o els notaris i els seus escrivans, que podien consultar els llibres notariais quan era necessari, ja que conservaven la redacció primigènia de les darreres voluntats. D'aquesta manera, a priori, era complicat saber quines deixes havien disposat els atorgants. No es podia saber si fundaven aniversaris, capellanies o disposaven candeles que cremessin perpètuament. Però també si considerem que els assentaments dels llibres d'òbits només eren escrits i consultats pels gestors de les parròquies, ja fos els rectors o els vicaris, el coneixement dels ritus i sufragis que s'havien de fer i cobrar podia resultar complicat. Era, per tant, una informació restringida només a un petit grup de gent relacionada directament amb l'administració, les notaries i les esglésies. Per això van aparèixer mecanismes que pretenien perpetuar la memòria d'aquestes deixes destinades a les pregàries i sufragis per l'ànima dels homes i dones que havien atorgat els seus testaments. El propi fet d'instaurar uns sufragis a través d'un document notarial ja era una forma de guardar la memòria dels difunts, però calia fer-ho visible d'una manera ben patent (Swift, 2016, p. 33-35). Així, els fidels que entraven en una

⁵¹ AHAT, Pont d'Armentera, 48.

església i veien alguna cosa que els recordés aquesta pregària, podien realitzar l'acte pietós en benefici i sufragi de l'ànima dels difunts. Per aquest motiu i en relació a aquestes afirmacions entren en joc altres fonts que completen el que escrivien els notaris. Ens referim als epitafis que es converteixen en un testimoni d'identitat des d'una perspectiva pòstuma, amb una clara funció de memòria per a l'espectador. El fidel que entra en una església estableix un diàleg simbòlic amb el difunt mitjançant les imatges i també els textos de les laudes sepulcral. través Amb la lectura dels epitafis es dramatitza el procés pel qual una persona esdevé un exemple per als altres (Swift, 2016, pp. 6-10).

Aquestes fonts les situem dins d'un context que ja els experts epigrafistes del segle XVIII anomenaren "la publicació dels documents" (Alturo, 2012-2014, p. 333). Les laudes sepulcral i els epitafis de les tombes tenien la funció de perpetuar i fixar la memòria del difunt, i vehiculaven la necessitat d'indicar la presència dels morts. Són, en definitiva, les pràctiques d'escriptura per commemorar els morts que no pas la mort, una idea suggerida per Armando Petrucci i seguida per altres estudiosos (Breveglieri, 1993; Petrucci, 1997; Debais, 2011a; Debais, 2011b). Però no és habitual trobar aquestes referències i informacions en els entorns de la gent comuna i cal acudir a altres nivells, com per exemple, a la catedral de Tarragona.

Un dels sepulcres més notables que trobem en l'àmbit d'estudi d'aquest article és el sarcòfag del patriarca Joan d'Aragó, arquebisbe de Tarragona entre 1328 i 1334, fill del rei Jaume II. Un llarg i detallat epitafi que té un caràcter biogràfic i encomiàstic (Manote, 2003, p. 12; Bofarull, 2017). El text d'aquesta tomba té una clara intenció propagandística adreçada, segons Manote, a una possible canonització d'aquest eclesiàstic membre de la família reial. A més de les seves virtuts, s'explica també la promoció de la construcció de la nova cartoixa d'Scala Dei: "Ordinatum per eum, inter multa alia bona opera novo monasterio Scala Dei diocesis Tarraconensis".

En els epitafis s'estableix d'una forma molt clara la relació entre la mort, les pràctiques d'escriptura i la memòria (Lozano – Serrano, 2022). Per exemple, la tomba de l'arquebisbe Arnau Cescomes (1335-1346) que va fundar la capella de Santa Úrsula i les Onze Mil Verges (des de 1821 acull el baptisteri de la catedral), mostra un epitafi amb la referència a la fundació de la capella: "...hanc capellam fecit construxit et dotavit". Una altra làpida episcopal que té una funció commemorativa és la de l'arquebisbe Pere d'Urrea (1445-1489), on

s'indica que va manar construir el cor per a la comunitat canonical: “..qui fecit hunc chorum. Obiit antem nona die septembris anno Domini MCDLXXXIX”. Però encara hi ha altres laudes funeràries que no tenen aquesta funció tan commemorativa i entrarien en l'altra esfera de la publicació dels documents, on el verb principal és *instituit*. Així ens fixem en la lauda de l'arquebisbe Roderic Tello (1288-1308)⁵² que dona a conèixer la fundació de dos capellanies i de tres aniversaris: “...qui instituit dues capellanies, et capellani tentes eas tenentur quolibet anno tria facere anniversaria”. En la lauda del seu successor, Guillem de Rocabertí (1309-1315) es fa referència igualment a la institució de diverses obres pies:

... unum capellanum perpetuum in altari Sancti Martini, quod ipse in sede ista erexit, et viginti duas lampades quae nocte ac die ardeant, et unum anniversarium die obitus sui perpetuo stabilitum, moribus ornatus et probatus iustitia gratus et sanguine nobilitatus, cuius anima requiescat in pace.

Aquestes darreres referències tenen una evident funció propagandística dels fruits d'una sang noble, d'una vida segons la moral. La presència de les 22 làmpades volia cridar l'atenció dels intercessors celestials, una simbologia que ja s'ha explicat anteriorment i que aquí quedava fixada per a la posteritat. Una mica més senzilla pel que fa al contingut, però molt interessant des del punt de vista material, és la lauda de l'arquebisbe Pere Sagarriga, conservada al museu Frederic Marès. Es tracta d'una lauda de bronze que cobria el sepulcre del prelat situat al claustre, on van ser traslladades les despulles l'any 1425, després de solemnes funcions presidides per l'arquebisbe Dalmau de Mur. La lauda, a banda d'imatges de sants relacionats amb la seu tarragonina, conté un breu text en què es fa referència al nom del difunt, a la seva memòria i a les obres bones que va fer en favor de la catedral:

Hic iacet reverendissimus in Christo pater et dominus Petrus de Cagariga, bone memorie archiepiscopus Tarrachonensis, qui obiit in civitate Barchinone ultima die decembris anno a Nativitate Domini MCCCCXVIII qui huic ecclesie multa bona contulit, cuius anima requiescat in pace Amen. Amen.

⁵² Originàriament al cor i actualment al presbiteri.

Entre aquestes obres que va fer per a la catedral destaca la promoció i la recollida d'almoines per a la construcció del retaule de l'altar major (Manote, 1990).

La catedral tarragonina tenia, però, laudes menys solemnes i menys vistoses, com ara la del canonge Guerau de Copons, que va morir el 9 de desembre de 1356⁵³. És una làpida molt senzilla, i petita (27.5 x 36.5 x 5.2 cm) i només conté una creu com a ornamentació o, més aviat, com a invocació simbòlica. El text està escrit en una lletra gòtica de tipus epigràfic de mitjans del segle XIV, que es combina amb alguns caràcters de tipus uncial (E i M). Hi ha abreviatures indicades amb el signe propi de l'abreviatura per contracció (*Domini, anima*), per signes especials (*Coponibus, cuius*) o per suspensió (*iherosolimitano*)⁵⁴. També hi ha nexes, és a dir, traços comuns entre dos lletres que s'utilitzen per aprofitar l'espai que ocupa el text (*ordinavit*). A la darrera paraula (*AMEN*) falta la darrera lletra. Hi ha set línies de text, l'alçada de les lletres és de 2,6 cm i cada paraula separada per tres punts en vertical. La transcripció de la lauda diu:

[creu] Nona die mensis december anno a Nativitatem Domini MCCCLVI, obiit
Geraldo de Coponibus, canonicus istius Ecclesie, qui instituit aniversarium et
festivitatem novem lectionum beato Geraldo iherosolimitano ordinavit, cuius
anima requiescat in pace. Ame (n).

A més de la data de la mort del canonge, hi ha la publicació de la institució d'un aniversari i de les nou lliçons en la festa de Sant Gerard de Jerusalem (3 de setembre), amb una clara intenció publicitària i per guardar la memòria. Per una banda, l'aniversari deuria constar d'una celebració d'una missa anual el mateix dia de la mort, a mode de segon funeral o de funeral anual, i en sufragi de la seva ànima. I, per altra banda, el fet d'instituir les nou lliçons el dia del seu sant patró significava pagar una quantitat perquè el dia de Sant Gerard es cantessin les nou lliçons a la catedral. Aquestes lectures es proclamaven sempre a l'ofici de matines i eren habituals en les festes tant a l'edat mitjana com en els segles posteriors (Altés, 2009; Serra, 2018).

⁵³ Museu d'Història de Tarragona, n. inventari 1472.

⁵⁴ Indiquem en rodona les lletres abreviades.

Amb una mateixa intenció, però en un context diferent del de la Seu, trobem la lauda sepulcral d'Arnau de Tamarit, a la capella de Sant Jaume del Castell de Tamarit. Aquest noble va morir, segons diu la seva làpida, el dia primer d'abril de l'any 1282 i va fundar aquesta capella, dotant-la amb alguns dels seus béns immobles, incloent una casa. A la part final de la lauda hi ha un element clau que relaciona el text publicitari amb el document, en aquest cas, un testament: *ut in suo testamento continetur*. S'indica així que l'erecció i dotació de la capella va quedar establerta en el testament del fundador, com recorda l'epitafi. No és un ritual funerari el que atorga, però sí que és clarament un llegat *ob remedio animae* que estava contingut en el seu testament com especifica la lauda. Aquesta no és res més que la publicació del document per deixar constància pública de la voluntat del donant:

...qui instituit hanc cappellam Sancti Iacobi apostoli, cui assignavit omnes honores suos exitus et proventus homines et omnia iura quos vel que habebat per franchum alodium in termino castris Montisolivi et honores de Bons Aguays et paraliatam terre situatam prope molendina de Petri Assui et hospicium situm in castro de Tamarito ut in suo testamento continetur.

7. CONCLUSIONS

A l'edat mitjana el moment de la mort era un temps en el qual es posava en funcionament tot un seguit de gestos, discursos, imatges, rituals que tenien un clar objectiu: encomanar l'ànima. Perquè la salvació eterna era primordial dins d'uns esquemes mentals en què la vida religiosa tenia un paper important. Aquesta idea de la salvació es feia patent ja en el moment de la redacció dels testaments, que no eren simplement un instrument jurídic per preveure la successió dels béns *mortis causa*. Amb el testament tota persona que veia propera la mort, tot i que no era necessari estar malalt per atorgar-lo, manifestava una clara preocupació pel moment de la mort, per la vida eterna i per la successió dels seus béns materials. En aquest context els ritus disposats en les darreres voluntats i especificats en els llibres parroquials aportaven serenor als agonitzants i als familiars.

El cas de la diòcesi de Tarragona i de les parròquies sobre les quals s'ha aportat informació no s'escapa d'un context general. Al contrari, manifesta que la mentalitat del moment també es pot trobar en petites parròquies rurals o en esglésies més notables i, fins i tot, en la pròpia catedral metropolitana. Significa que el desig de salvació és ben patent en la població rural, desig al qual s'hi pot afegir la perpetuació de la memòria en l'àmbit urbà i catedralici. Aquest darrer aspecte és ben obvi, tenint en compte el paper desenvolupat pels arquebisbes tarragonins a tots nivells, destacant la construcció progressiva de la seu. Així el gest d'escriure les bones obres desenvolupades pels prelats o altres eclesiàstics, o laics, en una lauda sepulcral fa evident la voluntat de donar a conèixer la vida dels difunts soterrats sota les lloses. Però donar-ho a conèixer també a posterioritat, per això la memòria s'erigeix en un element clau en aquesta visió sobre la mort. Encara hi ha una altra voluntat ben clara per part de tothom: mostrar la mort als altres, manifestar la idea del *memento mori* a través dels seguicis funeraris pels carrers de viles, pobles i ciutats.

Tothom que veia aquests seguicis podia tenir una visió de l'estatus social dels finats i les seves famílies a través de draps per cobrir els cadàvers, un nombre més o menys nodrit de preveres i altres clergues, ciris encesos, etc. Tot el que es disposava en els testaments i que es traduïa en despeses anotades als llibres d'òbits era per ostentar, d'una forma més o menys vistosa, una certa posició social i econòmica. I tot plegat, en un temps en el qual la mort era ben present a la vida quotidiana i es veia ben normal perquè, de fet, la mort pertany a la vida. Tot allò que succeïa després de soterrar el cadàver a la fossa ja era una altra cosa, i era el moment en què entraven en acció els sufragis que anaven molt més enllà del dia de la mort.

8. FINANÇAMENT

Aquest article forma part de les activitats de recerca del projecte PID2019-105072GB-I00.

9. BIBLIOGRAFIA

- Altés i Aguiló, F. X. (2009). La Institució de la festa de Sant Carlemany a la seu de Girona i els textos hagiogràfics del seu ofici litúrgic. *Miscel·lània litúrgica catalana*, 17, 211-272.
- Alturo, J. (2012-2014). Noves propostes de lectura i d'interpretació d'inscripcions medievals de Girona, *Faventia* 34-36, 331-338.
- Álvarez, A. M. (1997). *El sentit de la mort en l'Elx medieval. Un llibre de clàusules testamentàries de l'església de Santa Maria (1294-1444)*. Institut de Cultura "Juan Gil-Albert".
- Ariès, P. (1983). *El hombre ante la muerte*. Ed. Taurus.
- Arnall, M. J. (1989). Testaments de fons monacals gironins existents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (segles XI-XV). Llurs clàusules diplomàtiques. *Rubrica. De scriptis notariorum*. Universitat de Barcelona, 45-49.
- Aurell, J. (2002). La impronta de los testamentos bajomedievales: entre la precariedad de lo corporal y la durabilidad de lo espiritual. A Jaume Aurell – Julia Pavón (eds.), *Ante la muerte. Actitudes, espacios y formas en la España medieval* (pp. 77-93). EUNSA.
- Azcona, F. (1997). Los archivos parroquiales desde el Concilio de Trento hasta el siglo XX. *Fuentes Estadísticas XXV*, 33-59.
- Baiges, I.J. (2021). *Manual de Siurana (1229-1239)*. Fundació Noguera.
- Baldó, J., García, A. i Pavón, J. (2005). Registrar la muerte (1381-1512). Un análisis de testamentos y mandas pías contenidos en los protocolos notariales navarros. *Hispania*, 65/1-219, 155–225. <https://doi.org/10.3989/hispania.2005.v65.i219.162>
- Barceló, M. (2018). Algunes dades sobre exèquies reials a Mallorca (1416-1516). *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 74, 269-287.
- Barceló, M. (2019). *Davant la mort. El rituals medievals a la ciutat de Mallorca (s. XV)*. Lleonard Muntaner.
- Baschet, J. (2014). *Les justices de l'au-délà. Les représentations de l'enferm en France et en Italie (XIIIe-XVe siècle)*. École Française de Rome.
- Belmonte, D. (2019). *Organizar, Administrar. Recordar. El 'Libro Blanco' y el 'Libro de Dotaciones' de la Catedral de Sevilla*. Editorial Universidad de Sevilla.

- Bofarull, J. (2017), *Epitafis dels arquebisbes de Tarragona*. Edició de Sofia Mata de la Cruz. (Recull de fitxes i recerques del director del museu diocesà de Tarragona, inèdits). https://www.academia.edu/35229665/Epitafis_dels_arquebisbes_de_Tarragona
- Breveglieri, B. (1993). *Scrittura e immagine: le lastre terragne del medioevo bolognese*. Fondazione CISAM.
- Casamitjana, J. (2004). *El testamento en la Barcelona bajomedieval. La superación de la muerte patrimonial, social y espiritual*. EUNSA.
- Cerdà, J. (2006). *Les misses de sant Amador: purgatori i cultura popular*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Chiffolleau, J. (2011). *La comptabilité de l'au-delà. Les homes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Âge* (2^a ed.). Ed. Albin Michel.
- Debiais, V. (2011a). Écrire sur, écrire dans, écrire près de la tombe. Les aspects topographiques de l'inscription funéraire (IXe-XIIe siècle). *Cahiers de Saint-Michel de Cuxà*, 42, 17-28.
- Debiais, V. (2011b). L'inscription funéraire des XIe-XIIe siècles et son rapport au corps: une épigraphie entre texte et image. *Cahiers de Saint-Michel de Cuxà*, 54/216, 337-362.
- Del Bo, B. (2023). *L'età della lume. Una storia della luce nel Medioevo*. Il Mulino.
- Didier, J Ch. (1960). *Le chrétien devant la maladie et la mort*. Ed. Fayard.
- Ferrer Mallol, M. T. (1974). La redacció de l'instrument notarial a Catalunya. Cèdules, manuals, llibres i cartes. *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols IV*, 29-192.
- Flores Juanpere, M. (2002). *Els antics cementiris de Reus (segles XII-XVIII)*. Publicacions de l'Arxiu Municipal de Reus.
- García, M. S. (2009). Apuntes sobre los archivos parroquiales en España. *Biblios: Journal of Librarianship and Information Science*, 33-34, 1-11.
- Guiance, A. (2020). Veinte años de historiografía sobre la muerte: un balance y un nuevo comienzo. A F. Miranda G. i M^a. T. López de Guereño (eds.), *La muerte de los príncipes en la Edad Media: Balance y perspectivas historiográficas*. Casa de Velázquez, 1-16. <https://doi.org/10.4000/books.cvz.22757>
- Huizinga, J. (1993). *El otoño de la Edad Media*. Alianza Editorial.

- Kinch, A. (2013). *Imago Mortis. Mediating Images of Death in Late Medieval Culture*. Ed. Brill.
- López, E. (2018). *La muerte en la Casa Real de Aragón. Cartas de condolencia y anunciadoras de fallecimientos (siglos XIII al XVI)*. Institución Fernando el Católico.
- López, E. (2020). Diplomática del pésame. Breve estudio documental de cartas de condolencia reales bajomedievales de la Corona de Aragón. *Documenta & Instrumenta. Documenta et Instrumenta*, 18, 137-161. <https://doi.org/10.5209/docu.68787>
- López, G. (2021). Cartas femeninas de muerte en la cancillería real de la corona de Aragón. A A. Muñoz i H. Thieulin-Pardo (dirs.) *Saberes, cultura y mecenazgo en la correspondencia de las mujeres medievales*. e-Spania Books. Doi: <https://doi.org/10.4000/books.esb.3109>.
- Los archivos de la Iglesia en España* (1978). Centro de Estudios e Investigación "San Isidoro".
- Lozano, E. i Serrano, M. (2022). Piedras que hablan de los muertos: epigrafía y heráldica del siglo XII. A G. Boto (coord.) *La catedral de Tarragona. Arquitectura, discursos visuales y liturgia (1150-1350)* (pp. 206-217). Fundación Sta. María la Real.
- Manote, M. R. (1990). La lauda sepulcral de l'Arquebisbe de Tarragona Pere de Sagarriga. *Quaderns d'història tarraconense*, 10, 31-38.
- Manote, M. R. (2003). El sepulcre de Joan d'Aragó. *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 17, 11-20.
- Martimort, A. G. (1992). *La Iglesia en oración*. Herder.
- Masdéu, R. (2016) Història dels llibres sacramentals (parròquia dels Sants Just i Pastor, Sant Just Desvern, bisbat de Barcelona. *Paratge*, 29, 49-60.
- Masdéu, R. (2021). *La demografía catalana (siglo XVI-1936)*. Rafael Dalmau Editor.
- Miranda, F. i López, M. T. (dirs.) (2020). *La muerte de los príncipes en la Edad Media: Balance y perspectivas historiográficas*. Casa de Velázquez.
- Mitre, E. (2019). *Morir en la Edad Media. Los hechos y los sentimientos*. Cátedra.
- Ortemann, C. (1971). *Le sacrement des malades, histoire et signification*. Broché.

- Pavón, J. i Aurell, J. (eds.). (2002). *Ante la muerte. Actitudes, espacios y formas en la España medieval*. EUNSA.
- Pavón, J. i García, A. (2007). *Morir en la Edad Media. La muerte en la Navarra medieval*. Publicacions de la Universitat de València.
- Perea, E. (2000). *Església i societat a l'Arxidiòcesi de Tarragona durant el segle XVIII*. Diputació de Tarragona.
- Pérez, G., González, F. i Vivas, A. (2017). La investigación genealógica en los archivos eclesiásticos: fuentes y metodología. *Ibsersid: revista de sistemas de información y documentación*, 11/ 1, 41-50.
- Pérez, G., González, F. i Vivas, A. (2018). Los archivos eclesiásticos como fuentes para el estudio de la beneficencia en España. *Ibsersid: revista de sistema de información y documentación*, 12/1, 33-41.
- Petrucci, A. (1997). *Le scritture ultime. Ideologia della morte e strategie dello scrivere nella tradizione occidentale*. Einaudi.
- Piñol Alabart, D. (1998). *A les portes de la mort. Religiositat i ritual funerari al segle XIV*. Centre de Lectura de Reus.
- Piñol Alabart, D. (2014). Mentalitats, espiritualitat i pràctica religiosa a l'edat mitjana: els testaments i la història de la mort. A D. Piñol Alabart, M. Sureda Jubany (coords.), *Art cristià i espiritualitat religiosa* (pp. 5-19). Institut Superior de Ciències Religioses de Vic.
- Postigo-Ruiz, R. (2023). Prepararse para morir en la Sevilla bajomedieval. Testamentos y dotaciones de capellanía (1371-1474). *Vegueta. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia*, 23.1, 447-476. <https://doi.org/10.51349/veg.2023.1>.
- Ramon, S. i Fuentes, M. M. (1987). *Inventari dels protocols notarials de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona*. Generalitat de Catalunya.
- Ramon, S. i Massagués, J. (1990). *Inventari dels llibres sacramentals de l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona*. Generalitat de Catalunya.
- Ramon, S. (1984). L'Arxiu Històric Arxidiocesà: la gran obra de Mn. Sanç Capdevila. Dissertació del Canonge Arxiver Salvador Ramon i Vinyes. *Butlletí Oficial de l'Arquebisbat*, 155, 103-112.
- Raventós, J. (2000). *La sinodalitat a Catalunya. Síntesi històrica dels concilis tarraconenses*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat / ISCR "Sant Fructuós".

- Richou, M. (2012). *La terra, la família i la mort al baix Maresme (1348-11486)*. Fundació Noguera.
- Rodrigo, M. L. (2002). *Testamentos medievales aragoneses. Ritos y actitudes ante la muerte (siglo XV)*. Ediciones 94.
- Rubio, P. (1983). Tipología documental en los archivos parroquiales, dins de *Archivística. Estudios básicos* (pp. 213-219). Diputación Provincial de Sevilla.
- Rubio, P. (1999). *Archivística Eclesiástica: Nociones básicas*, Guadalquivir.
- Rywiková, D. (2020). *Speculum Mortis. The Image of Death in Late Medieval Bohemian Painting*. Lexington Books.
- Sabaté, F. (1994). *Lo senyor rei és mort! Actitud i cerimònies dels municipis catalans baixmedievals davant la mort de monarca*. Universitat de Lleida.
- Sales, Ll. i Vela, C. (2022). Llogar els ciris i revendre i revendre el refús. El consum de cera per a usos litúrgics a la Barcelona baixmedieval. *Anuario de Estudios Medievales* 52/1, 209-234.
- Saura, J. (2023 en prensa). El Libro de Trasuntos de Santa María del Pi de Barcelona (siglos XV-XVI): prácticas de lo escrito en una parroquia urbana bajomedieval.
- Schell, S. (2023). *Image and the Office of the Dead in Late Medieval Europe: Regular, Repellent, and Redemptive Death*. Amsterdam University Press.
- Schmitt, J.C. (2000). *Religione, folklore e società nell'Occidente medievale*. Laterza.
- Serra Abella, R. (2018). A propòsit de G. Seguí. La litúrgia de la Seu fa cinc-cents anys. La consuetud de Sagristia de 1511 de la Seu de Mallorca. *Revista Catalana de Teologia* 43/2, 529-565.
- Swanson, R. N. (1995). *Religion and Devotion in Europe, c. 1215-c.1515*. Cambridge University Press.
- Swift H. J. (2016). *Representing the Dead. Epitaph Fictions in Late-Medieval France*. D. S. Brewer.
- Vela, C. (2007). *Especiers i candelers a Barcelona a la baixa edat mitjana. Testaments, família i sociabilitat*, Fundació Noguera, vol. I.
- Vivas, A. i Pérez, M. G. (2015) Los archivos diocesanos: análisis de series documentales e importancia para la investigación histórica. *Investigación bibliotecológica*, 29 /65, 73-99.

- Vivas, A. i Pérez, M. G. (2022). Identificación y análisis de series documentales para los estudios artísticos en los archivos eclesiásticos. *Informatio. Revista del Instituto de Información de la Facultad de Información y Comunicación*, 27/2, 23-59. <https://doi.org/10.35643/Info.27.2.7>
- Vovelle, M. (1978). *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*. Ed. du Seuil.
- Vovelle, M. (1984). Minutes notariales et histoire des cultures et des mentalités. *Actas del II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada. La Documentación Notarial y la Historia*, II (pp. 9-26). Universidad de Santiago de Compostela.
- Vovelle, M. (2000). *La morte e l'Occidente. Dal 1300 ai giorni nostri*. Ed. Laterza.

